

Kršćanstvo na tlu Srbije od prvih početaka do dolaska Slavena¹

MIRJA JARAK*

• <https://doi.org/10.31823/d.27.2.6> •

UDK: 27-34:904(497.11)*.../08* • Pregledni članak

Primljeno: 10. srpnja 2018. • Prihvaćeno: 13. lipnja 2019.

Sažetak: U radu se izlažu okvirni podatci o ranokršćanskom razdoblju na području današnje Srbije, od razdoblja tetrarhije do kraja kasne antike. U to doba na tlu Srbije nalazilo se nekoliko kasnoantičkih rimskih provincija s bogatim gradovima koji su bili središta kršćanskoga života. Najvažniji grad tijekom 3. i 4. st. bio je Sirmium, središte prefektуре Illyricum i od kraja 4. st. središte nadbiskupije. Izlaganje je zasnovano na povijesnim literarnim izvorima i arheološkoj građi. Iz obilja podataka izdvojeni su neki posebno zanimljivi vidovi razvoja kršćanstva na proučavanom području. Neka zbivanja, poput odvijanja progona kršćana početkom 4. st., teološke rasprave u kasnijem dijelu 4. st., uspostave nadbiskupije u gradu Iustiniana Prima u 6. st., imala su vrlo veliko značenje unutar cijeloga područja Rimskoga Carstva, te su u radu posebno naglašena. Isto tako posebno su naglašeni neki elementi arheološke ostavštine (oslikane grobnice, sahranjivanje u crkvama), koji se sagledavaju u širem kontekstu ranokršćanske arheologije.

Ključne riječi: rano kršćanstvo, kasna antika, Bizant, Srbija, povijesni izvori, arheološki nalazi.

Uvod

Počeci kršćanstva na tlu Srbije mogu se datirati u kasnoantičko doba, okvirno između tetrarhijskoga razdoblja krajem 3. st. i avaroslavenskoga razaranja važnijih gradova kra-

* Izv. prof. dr. sc.
Mirja Jarak, Odsjek za
arheologiju Filozofskoga
fakulteta Sveučilišta u
Zagrebu, Ivana Lučića 3,
10 000 Zagreb,
mjarak@ffzg.hr

¹ Ovaj rad predstavlja dopunjeno izlaganje održano na znanstvenom skupu *Beogradska nadbiskupija 1924-2004 sa osvrtom na raniju prošlost, od kršćanskih prapočetaka na tlu Srbije* u Beogradu u listopadu 2005. g.

jem 6. i početkom 7. stoljeća. Kršćanstvo je sigurno bilo prisutno u nekom obliku (primjerice nazočnošću pojedinih kršćana misionara) i prije kraja 3. st. Međutim, budući da za to rano razdoblje nedostaju izvori, proučavanje ranokršćanskoga razdoblja na tlu današnje Srbije polazi od tetrarhijskoga doba i vremena progona kršćana da bi se nastavilo bogatim sadržajima kasnoantičkoga života od 4. do početka 7. stoljeća. Tematski se proučavanje ranokršćanskoga razdoblja na tlu Srbije može podijeliti na tri velike cjeline: 1. najranije razdoblje kršćanskih mučenika početkom 4. st., koje se može rekonstruirati na temelju većega broja pisanih izvora; 2. razdoblje razvoja kršćanskih zajednica tijekom kasne antike, kada iz različitih pisanih izvora proizlazi slika crkvene organizacije s biskupskim središtima i udjelom pojedinih crkvenih osoba iz antičkih gradova na tlu današnje Srbije u razvoju kasnoantičke teološke misli; 3. problematika materijalnih ostataka ranokršćanskoga i ranobizantskoga karaktera, od kojih najveće značenje imaju arheološki ostatci crkvenih građevina koji pripadaju različitim stoljećima kasne antike. Navedene tematske cjeline, naravno, nisu strogo odvojene, nego se međusobno najuže povezuju, te se u proučavanju jedne tematske cjeline koristimo sadržajima koji su okvirno svrstani u drugu. Tako se unutar proučavanja izvora o mučenicima osobito vrjednuju i arheološki nalazi poput natpisa ili ostataka mučeničkih memorija na grobljima, dok se u proučavanju arheoloških nalaza općenito uzima u obzir građa iz pisanih izvora što se odnose na kasnoantičko razdoblje. Navedena tematska podjela počiva ponajprije na pretežnoj usmjerenosti pojedinih istraživanja na crkvenu povijest općenito ili na proučavanje arheoloških nalaza. U ovome radu ona omogućava bolju preglednost unutar zaista goleme i složene građe, podjednako one koju čine pisani izvori i one koju čine arheološki nalazi. Naravno da i unutar izdvojene podjele, u jednom kratkom pregledu kakav se daje u ovome tekstu, mnogi važni podatci nisu mogli biti spomenuti. Intencija priloga ponajprije je izdvajanje određenih podataka, odnosno nalaza, koji mogu ilustrirati značenje proučavanja ranokršćanskoga razdoblja na području današnje Srbije. Također bi trebao biti jasno istaknut položaj antičkih provincija na području Srbije u granicama ondašnjih teritorijalno-administrativnih cjelina, koje su se mijenjale i uzrokovale vezanost i uz zapadni i uz istočni dio Carstva.²

1. Progona kršćana

Na tlu današnje Srbije nalazile su se u kasnoantičko doba, doba kada se pojavljuju prvi podatci o postojanju kršćanskih zajednica, rimske provincije nastale tijekom Dioklecijanove teritorijalno-administrativne reorganizacije Carstva. Te će provin-

² Usp. H. BENGTON, V. MILOJČIĆ, *Grosser historischer Weltatlas. Vorgeschichte und Altertum*, I, München, 1978., 47-56.; A. WITTKE, E. OLSHAUSEN, R. SZYDLAK, *Historischer Atlas der antiken Welt* (Der neue Pauly Sonderausgabe), Stuttgart, 2012., 225-237.

cije nakon diobe Rimskoga Carstva na Istočno i Zapadno potkraj IV. st. u najvećem dijelu pripasti istočnom dijelu, odnosno prefekturi Istočnoga Ilirika, kako je nakon 395. g. nazvan istočni dio nekadašnjega velikoga Ilirika. Samo je provincija *Pannonia Secunda* ili *Sirmiensis*, koja se jednim dijelom pružala na prostoru današnje Srbije, pripala zapadnom dijelu Ilirika koji je, prema *Notitia dignitatum*, poznat pod nazivom dijeceza Ilirik.³ Prefekturi Istočnoga Ilirika pripale su, među ostalim, provincija nekadašnjega velikoga Ilirika, provincije *Dardania*, *Moesia Prima*, *Dacia Ripensis* i *Dacia Mediterranea*, koje su se u većem ili manjem opsegu nalazile na prostoru današnje Srbije. Treba napomenuti da su te provincije prema jezičnom kriteriju (u njima je prevladavao latinski jezik), bile više vezane uz Zapadno Rimsko Carstvo nego uz Istočno. Međutim upravo tijekom procesa kristijanizacije u tim su se provincijama znatnije očitovali istočni utjecaji jer je kristijanizacija bila vezana uz misionare s istoka. O tome ponajprije govore sačuvana imena kršćana na natpisima i u pisanim izvorima. Po završetku procesa kristijanizacije bogata spomenička baština iz kasnoantičkoga vremena svjedoči o prisutnosti i istočnih i zapadnih utjecaja. Povijest kršćanskih zajednica na promatranom području mora se vrjednovati kroz uvažavanje kompleksnosti razvoja unutar kojega su bili prisutni i zapadni i istočni utjecaji.

Najraniji pouzdani podatci o kršćanstvu na tlu današnje Srbije odnose se na razdoblje progona kršćana početkom 4. stoljeća. Prema tim podacima u progonima s početka 4. st. stradao je relativno velik broj mučenika u glavnom gradu Druge Pannonije, Sirmiju. U drugim antičkim gradovima na području današnje Srbije, prema sačuvanim izvorima, bilo je tek nekoliko stradavanja kršćana, tako da se u kontekstu proučavanja progona kršćana, najviše pozornosti mora pokloniti Sirmiju.

Kako je spomenuto, progon kršćana u Sirmiju vezan je uz početak 4. st. Na području današnje Srbije nije bilo stradavanja kršćana tijekom ranijih progona, u prvim trima stoljećima postojanja kršćanstva. Ti su raniji progoni, po svom intenzitetu, bili daleko slabiji od velikoga progona početkom 4. st., tako da se može pretpostaviti da su u važnijim gradovima, osobito u Sirmiju, postojale kršćanske zajednice i prije početka 4. st. Slično stanju u Dalmaciji ili na području sjeverne Italije, kršćanstvo je tijekom 3. st. moralo steći znatan broj sljedbenika jer je istočni dio Ilirika svojim geografskim položajem između središta kršćanstva na istoku i na zapadu te važnošću dunavskoga limesa bio vrlo privlačno odredište različitim doseljenicima, a među njima i sljedbenicima različitih misterijskih kultova bliskih kršćanstvu

³ Usp. A. H. M. JONES, *The Later Roman Empire 284-602*, Oxford, 1990. (1964.), 1451-1461. O problematici bi se mogli navesti brojni drugi radovi posvećeni antičkoj i kasnoantičkoj povijesti. U hrvatskoj literaturi temu posebno obrađuje V. ROGOŠIĆ, *Veliki Ilirik (284-395) i njegova konačna dioba (396-437)*, Zagreb, 1962.

te samim kršćanima. Da nije bilo prethodnoga razvoja, barem tijekom 3. st., prvi pouzdani podatci o kršćanima s početka 4. st. ne bi mogli donositi tako zanimljivu sliku o pripadnicima kršćanskih zajednica s početka 4. st. Brojnošću sačuvanih pouzdanih izvora kršćanske zajednice s početka 4. st. pojavljuju se kao ravnopravne zajednicama u susjednim područjima, osobito na području sjeverne Italije i Dalmacije, te se kao i za ta područja može pretpostaviti duži period razvoja kršćanskih općina, odnosno upoznavanje s kršćanstvom posredovanjem doseljenih kršćana – misionara.

U izvorima o progonima početkom 4. st. jasno je naznačena sirmijska i singidun-ska kršćanska zajednica. Većina sirmijskih mučenika pripadala je kršćanskoj općini Sirmija. Međutim ističe se i nekoliko osoba koje su potjecale iz Singidunuma, a čije je stradanje također vezano uz Sirmij. Kako je riječ o nekoliko klerika, vijesti o njima svjedoče o postojanju kršćanske općine u Singidunumu. U izvorima je poimence navedeno više od 20 osoba koje su kao mučenici stradale u Sirmiju. Uz njih sirmijskim mučenicima pripada i skupina od 7 anonimnih svetica, koje se također smatraju sigurnim ranokršćanskim mučenicama u Sirmiju.⁴ Riječ je o impresivnom broju mučenika, što svjedoči o značenju Sirmija u ranom kršćanskom vremenu.

Sirmium je u vrijeme progona kršćana bio jedan od najznačajnijih gradova na području Ilirika.⁵ Početkom 4. st., a zatim tijekom toga stoljeća, isticao se svojim položajem u odnosu na sve druge rimske gradove na području današnje Srbije. Tijekom 4. st. *Sirmium* je postao glavnim gradom prefektуре *Illyricum*. U njemu su često boravili rimski carevi. U 2. pol. 4. st. sirmijski biskup uzdigao se do nadbiskupskoga, odnosno metropolitanskoga položaja. U proljeće 304. g., kada je došlo do najvećega stradanja kršćana u Sirmiju, u gradu je najvjerojatnije boravio car Dioklecijan, što je rezultiralo intenziviranjem progona.⁶ Nekako u to vrijeme, u proljeće 304. g., izdan je 4. edikt protiv kršćana. Taj je edikt bio najoštriji i uzrokovao je, kako je poznato, najveći progon kršćana u Rimskome Carstvu. Kako je edikt najvjerojatnije objavljen za vrijeme boravka cara Dioklecijana u Sirmiju, to objašnjava velik broj kršćanskih mučenika u Sirmiju i iz toga se može razumjeti poseban kronološki položaj sirmijskih mučenika među mučenicima na području cijeloga Rimskoga Carstva. Ovdje je potrebno posebno upozoriti na datum stradanja jednoga mu-

⁴ Usp. M. JARAK, Ranokršćanski mučenici Panonije, u: D. DAMJANOVIĆ (ur.), *1700 godina svetih srijemskih mučenika. Zbornik radova s međunarodnog simpozija o 1700. obljetnici sirmijsko-panonskih mučenika (304.-2004.)*, Đakovo, 2011., 51-70.

⁵ O značenju Sirmija u kasnoj antici usp. primjerice R. BRATOŽ, *Med Italijo in Ilirikom, Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki*, Ljubljana, 2014., 69-70.

⁶ Usp. M. JARAK, *Martyres Pannoniae – The Chronological Position of the Pannonian Martyrs in the Course of Diocletian's Persecution*, u: R. BRATOŽ (ur.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit, Situla 34/1996*, 284-287.

čeničkoga para u Sirmiju, kojim započinje niz stradavanja kršćana nakon objave 4. edikta. Riječ je o mučenicima Montanu i Maximi, koji su u odnosu na druge sirmijske mučenike manje poznati jer se nisu sačuvale potvrde o razvijenosti njihova kulta u kasnoantičkom Sirmiju, dok je o štovanju nekih drugih mučenika (osobito o Ireneju, Demetriju i Sinerotu) sačuvano više kasnoantičkih potvrda. Budući da s Montanom i Maximom započinje niz stradanja u Sirmiju, ali i u cijelome Rimskom Carstvu, potrebno je upozoriti na izvore koji omogućuju izdvajanje kronološkoga položaja prvih sirmijskih mučenika nakon objave 4. edikta.

Mučeništvo svećenika Montana i njegove žene Maxime datirano je u Jeronimovu martirologiju 26. ožujka. *Montanus* je bio svećenik crkve u Singidunu. Podatke o tom mučeničkom paru, uz spomenuti Jeronimov martirologij (*Martyrologium Hieronymianum*), donosi i *Passio sancti Pollionis*. U Jeronimovu martirologiju mučeniku Montanu posvećena je posebna pozornost. Njemu pripada jedan od najdužih elogija u *Martirologiju*, koji sadrži opis kraja, zanimanje mučenika, podatke o njegovu bijegu, uhićenju i pogubljenju, te o nalazu svetčevih posmrtnih ostataka. Po sadržajnom bogatstvu elogija može se zaključiti da su podatci o mučeniku Montanu u Jeronimov martirologij preuzeti iz neke legende o mučeniku, koja se nije sačuvala.

Osim u Jeronimovu martirologiju, Montanovo mučeništvo spomenuto je i u Polionovoj pasiji, što je osobito dragocjeno jer omogućuje uvid u poseban položaj mučeništva Montana i njegove žene tijekom progona 304. g. U Polionovoj pasiji svećenik Montan spomenut je kao prva žrtva progona koji su potaknuli carevi Dioklecijan i Maksimijan. U *Pasiji* je jasno opisan karakter progona čija je prva žrtva bio svećenik Montan zajedno sa suprugom. Riječ je o neselektivnom progону koji je bio usmjeren protiv svih kršćana. U tome se prepoznaje progón započēt nakon objave 4. edikta u proljeće 304. g. Prema navodima u *Pasiji sv. Poliona* svećenik Montan bio je prva panonska žrtva navedenoga progóna. U *Pasiji* se mučenici spominju istim kronološkim redom koji daje Jeronimov martirologij. Uspoređujući podatke iz navedenih dvaju izvora, moguće je navesti prilično pouzdan slijed stradavanja mučenika tijekom 304. g. Taj kronološki slijed ima veliko značenje za pozicioniranje mjesta sirmijskih mučenika u kontekstu velikoga progóna kršćana 304. godine. Treba istaknuti mjesto Montana i njegove žene kao prvih mučenika u cijelome Rimskom Carstvu nakon izdavanja 4. edikta, što je u literaturi prvi put zapaženo relativno nedavno.⁷ Ranije su kao prve žrtve nakon izdavanja 4. edikta smatrane

⁷ Isto, 270-271, 284-287; R. BRATOŽ, Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincinah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana, u: S. KRAJNC (ur.), *Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700-letnici smrti sv. Viktorina Ptujškega*, Ptuj, 2003., 42-44, 82-83.

solunske mučenice pogubljene 1. travnja 304. g. (Agape, Hionija i Irena).⁸ Navedeni pouzdani podatci pokazuju međutim da stradanje mučeničkoga para Montana i Maxime prethodi onomu solunskih svetica. Tako je prva primjena 4. edikta vezana uz Sirmij i uz mučenike s područja današnje Srbije. Do toga je vjerojatno došlo zbog posebnih povijesnih okolnosti, nazočnosti cara Dioklecijana na sirmijskom području u vrijeme objave i prve primjene 4. edikta.

U Sirmiju su, nakon stradanja Montana i Maxime, početkom travnja stradali vrlo poznati mučenici, o kojima su sačuvani brojni izvori.⁹ Riječ je o mučenicima Ireneju, Donatovoj grupi mučenika i Demetriju. Među drugim sirmijskim mučenicima što su stradali početkom 4. st. posebno se ističu Anastazija, Sinerot i tzv. panonski klesari. Najvažniji sirmijski starokršćanski nalazi vezani su uz štovanje nekih od navedenih mučenika. Tako su uz sv. Ireneja vezana dva kulturna mjesta, jedno u Mačvanskoj Mitrovici, na lokalitetu Zidine, a drugo na jednom od starokršćanskih groblja Sirmija.¹⁰ Važna *basilica urbana*, otkrivena u središtu kasnoantičkoga Sirmija, najvjerojatnije je bila posvećena Demetriju.¹¹ Uz sv. Sinerota vezano je više starokršćanskih natpisa u kojima se spominje ime toga svetca.¹² Štovanje nekih sirmijskih mučenika već je u kasnoj antici bilo vrlo razvijeno izvan samoga Sirmija i područja današnje Srbije te je poprimilo i univerzalni karakter, pri čemu je dolazilo i do zaborava stvarnoga porijekla mučenika. To osobito vrijedi za štovanje Demetrija i Anastazije, čije je stvarno porijeklo u kasnijim legendama iz kasnoantičkoga

⁸ Usp. P. S. DAVIES, The origin and purpose of the persecution of AD 303, u: *The Journal of Theological Studies* 40(1989.)1, 66-94.

⁹ Detaljni pregled izvora i literature daje R. Bratož, od čijih radova usp. primjerice citirani članak u bilj. 7.

¹⁰ O kulturnom mjestu u Mačvanskoj Mitrovici usp. V. POPOVIĆ, Sirmium – Mitrovica (Sremska i Mačvanska), u: ISTI, *Sirmium – grad careva i mučenika (sabrani radovi o arheologiji i istoriji Sirmijuma)*, Sremska Mitrovica, 2003., 81-86; o kulturnom mjestu na sjeveroistočnom groblju Sirmija usp. ISTI, Blaženi Irinej, prvi episkop Sirmijuma, u: *Sirmium – grad careva i mučenika*, 259-263. O grobljima antičkoga Sirmija usp. P. MILOŠEVIĆ, *Arheologija i istorija Sirmijuma*, Novi Sad, 2001., 159-188. Sažeto o arheološkim ostacima na kulturnim mjestima u Sirmiju piše J. JANSSENS, Historiolška promišljanja o starokršćanskim kulturnim objektima u Sirmiumu, u: D. DAMJANOVIĆ (ur.), *1700 godina svetih srijemskih mučenika. Zbornik radova s međunarodnog simpozija o 1700. obljetnici sirmijsko-panonskih mučenika (304.-2004.)*, Đakovo, 2011., 215-228. O različitim izvorima o sv. Ireneju usp. D. DAMJANOVIĆ, Il culto del martire e vescovo Ireneo di Sirmium, u: *Acta XV Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*, II, Città del Vaticano, 2013., 1387-1397.

¹¹ Usp. V. POPOVIĆ, Die süddanubischen Provinzen in der Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts, u: *Südosteuropa Jahrbuch* 17(1987.), 95-139.

¹² O starokršćanskom groblju sv. Sinerota i natpisima usp. P. MILOŠEVIĆ, Earlier archaeological activity in Sirmium, u: V. POPOVIĆ, E. OCHSENSCHLAGER (ur.), *Sirmium II. Archaeological Investigations in Syrmian Pannonia*, Beograd, 1971., 3-11. Kratak osvrt daje J. JANSSENS, Historiolška promišljanja o starokršćanskim kulturnim objektima u Sirmiumu, 219-220.

vremena zaboravljeno, te je povijest tih mučenika poprimila čak fantastične crte. Oslanjanjem na pouzdane kasnoantičke izvore moglo se u kritičkoj literaturi upozoriti na stvarne elemente u legendarnim zapisima i uspostaviti pravo porijeklo mučenikâ.¹³

Zanimljiva skupina mučenika *Sancti quattuor coronati* možda je stradala već 303. g., ali moguće je i kasnije datiranje njihova martirija, u 306. g. O mučenicima kame-norescima postoje opsežni izvori, a zahvaljujući tomu, i opsežna literatura. Njihovo štovanje vrlo rano nadišlo je lokalne okvire i poprimilo univerzalni karakter.¹⁴

Osim Sirmija u literaturi se u vezi sa stradanjem mučenika, od gradova na području današnje Srbije, spominju *Singidunum* i *Naissus*.

Singidunum je bio mjesto stradanja jednoga ili dvojice mučenika pod Licinijem. Kao pouzdano može se prihvatiti da je u Singidunu u vrijeme Licinijeve vlade (309. ili 310. g.) stradao mučenik *Hermylus*. Podatke o tom mučeniku donosi naime Jeronimov martirologij, pa se mogu prihvatiti kao pouzdani.¹⁵ Podatci o drugom mučeniku, Stratoniku, pojavljuju se samo u kasnijim legendama i po svom karakteru predstavljaju tzv. opća mjesta mučeničkih legendi. Stoga je dvojbeno postojanje drugoga mučenika u Singidunu.

O štovanju mučenika u Naissu svjedoči vijest kod pisca iz kraja 4. stoljeća. *Victricius episcopus Rhotomagensis* u svom djelu *De laude sanctorum* spominje *Naissus* u vezi s kultom relikvija među najznačajnijim gradovima Carstva kao što su Konstantinopol, Antiohija i Rim. Tim se otvara pitanje o mogućim domaćim mučenicima koji bi bili štovani u Naissu.¹⁶ Moguće je međutim da su se u gradu štovala relikvije prenesene iz drugih mjesta i da *Naissus* nije imao vlastitih mučenika. U svakom slučaju, spomen kod pisca iz udaljene Galije govori o razvijenosti kršćanskoga života na tlu današnje Srbije već tijekom 4. st. i o posebnom značenju koje je štovanje mučenika imalo u tamošnjim gradovima.

¹³ Podatke o izvorima i literaturi usp. u citiranim radovima R. Bratoža.

¹⁴ Od opsežne literature usp. H. DELEHAYE, *Le culte des Quatre Couronnés à Rome*, u: *Analecta Bollandiana* 32(1913.), 3-71.; N. VULIĆ, Fruškogorski mučenici, u: *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* 4(1931.), 359-373.; A. AMORE, *I Santi Quattro Coronati*, u: *Antonianaum* 40(1965.), 144-243.; V. LALOŠEVIĆ, Problemi vezani uz mučeničku grupu Svetih Četvorice Ovjenčanih, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 38(2006.), 59-71.

¹⁵ Usp. R. BRATOŽ, Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana, u: S. KRAJNC (ur.), *Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700-letnici smrti sv. Viktorina Ptujškega*, Ptuj, 2003., 62-63.

¹⁶ *Isto*, 65-66.

O tome da je kult relikvija bio jako razvijen i u neposrednom susjedstvu, na području današnjega Kosova, govori situacija u Ulpijani, glavnom gradu provincije Dardanije. Prema prilično dvojbena ranosrednjovjekovnim literarnim izvorima u Ulpijani je stradao mučenički par *Florus* i *Laurus*. U pouzdanim kasnoantičkim izvorima nema spomena o tim mučenicima. Pitanje je je li kasnije legendarno izvješće ipak temeljeno na nekim izvorima iz antike koji se nisu sačuvali. Arheološki nalazi upućuju na tu mogućnost. Naime unutar jedne starokršćanske bazilike u Ulpijani otkriveno je, u prostoru prezbiterija, grobno mjesto s olovnom sarkofagom iz 5. ili 6. st. Možda su upravo na tom mjestu čuvane relikvije Flora i Laura. Grob ili relikvijar u prostoru prezbiterija jedne gradske crkve predstavlja naime vrlo rijedak nalaz i upućuje na posebno značenje ukopa koji se može označiti kao privilegiran. Te arheološke činjenice osnažuju mogućnost sahrane ili čuvanja relikvija mučenika u Ulpijani i govore u prilog historiciteta mučenika iz ranosrednjovjekovnih izvora.¹⁷

2. Kasnoantička crkvena organizacija i teološka misao

Nakon razdoblja progonâ na tlu današnje Srbije dolazi do procvata ranokršćanskih zajednica, o čemu govore podatci o ranokršćanskim biskupijama, odnosno biskupima, sačuvani u različitim literarnim izvorima. Ranokršćanska biskupska sjedišta (sva nisu osnovana već u 4. st.) bili su gradovi *Sirmium* i *Bassiana* u provinciji *Pannonia Secunda*, *Singidunum*, *Viminacium*, *Margum* i *Horreum Margi* u provinciji *Moesia Prima*, *Naissus* i *Remesiana* u provinciji *Dacia Mediterranea* i *Iustiniana Prima* u provinciji Dardaniji.¹⁸ Najbolje su posvjedočena zbivanja iz 4. st. Iz toga vremena sačuvalo se najviše podataka o pojedinim biskupima, kao i o teološkim shvaćanjima koja su zastupali. Podatci za 5. st. oskudni su jer je to vrijeme sveopće krize urbanoga života u provincijama srednjega Podunavlja, krize koja je bila uvjetovana provalom Huna i hunskim razaranjima gradova. U područjima koja u to vrijeme nisu bila izložena izvanjskim opasnostima, kao što je dalmatinsko područje, razvoj crkvene organizacije tekao je nesmetano tijekom 5. st., pa tako o salonitanskim biskupima 5. st. postoje brojni izvori. U podunavskim provincijama karakterističan je nedostatak izvora i za 6. st. S izuzetkom novoga crkvenoga središta, Justinijane Prime, o kojoj postoje izvori upravo za 6. st., o drugim crkvenim središtima 6. st. izvori govore vrlo malo. Na samom početku 7. st., 602. g., susreće se posljednji spomen jedne biskupije s teritorija današnje Srbije. Riječ je o spomenu biskupa Justinijane Prime u jednom pismu pape Grgura Velikoga. Nakon te godine nestaju posljednji oblici antičke crkvene organizacije na području današnje Srbije.

¹⁷ Isto, 64-65. O arheološkim nalazima usp. I. NIKOLAJEVIĆ, Sahraniivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije, u: *Arheološki vestnik* 29(1978.), 688-690.

¹⁸ Usp. R. BRATOŽ, Razvoj organizacije zgodnjekršćanske crkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoljetja, u: *Zgodovinski časopis* 40(1986.), 384-387.

Najveći broj kasnoantičkih biskupa poznat je iz Sirmija. O sirmijskim biskupima sačuvala su se svjedočanstva u različitim izvorima. Iz pregleda tih izvora može se steći uvid o značajkama literarnih izvora i za druge biskupije na promatranom području. I kada je naime riječ o drugim kasnoantičkim piscima i drugim crkvenim koncilima na kojima su sudjelovali biskupi iz gradova s područja današnje Srbije, karakter izvora, odnosno sadržaj vijesti, u bitnim je crtama vrlo sličan.

Na početku sirmijske biskupske liste nalazi se biskup i mučenik *Irenaeus*. Moglo bi se reći da podatci o njemu predstavljaju iznimku u odnosu na podatke o drugim sirmijskim biskupima, kao i o biskupima iz drugih gradova. Irenej naime nije bio sudionikom nekoga crkvenoga koncila kao većina kasnijih biskupa koji su uglavnom i poznati iz sadržaja koncilskih akata. Kao sirmijski mučenik Irenej je zabilježen u autentičnim kasnoantičkim hagiografskim izvorima i, što je posebno važno, o njemu postoji epigrafičko svjedočanstvo, kasnoantički natpis koji je povijesni izvor prvoga reda.¹⁹ Irenej, pogubljen 304. g., najraniji je poznati biskup s područja današnje Srbije. Podatci o sljedećem poznatom biskupu s toga prostora potječu iz 20-ih godina 4. st. Ponovno je riječ o jednom sirmijskom biskupu, biskupu Domniju. Biskup *Domnio* ili *Domnus* (325. – 335.) javlja se među potpisnicima koncila u Nikeji.²⁰ Domnija Sirmijskog spominje sv. Atanazije u djelu *Historia Arianorum ad monachos*. Sljedeći sirmijski biskup *Euterius* spomenut je 343. g. U Mansijevoj *Zbirci koncilskih akata* Euterije je naveden među potpisnicima koncila u Serdiki.²¹ Mansi je naveo Hilarija kao autora koji je spomenuo Euterija.²² O sljedećem sirmijskom biskupu Fotinu (*Photinus*, oko 345. – 351.) postoje brojni izvori. U Mansijevoj zbirci Fotin se često spominje (npr. u prikazu koncila u Milanu, Rimu, Sirmiju...)²³ Fotin je po svojim teološkim shvaćanjima bio u sukobu s ortodoksnim crkvenim učenjem. Fotin je naime negirao osobnost Sina (*Logos, Verbum*) u Svetom Trojstvu. Zbog takvog shvaćanja bio je 351. g. na saboru u Sirmiju osuđen i protjeran.

¹⁹ O biskupu Ireneju usp. D. DAMJANOVIĆ, *Il culto del martire e vescovo Ireneo di Sirmium*. Legenda o Ireneju odavno je u hagiografskoj literaturi visoko vrjednovana, o čemu svjedoči njezino svrstavanje u 3. grupu Delehayeve klasifikacije; usp. H. DELEHAYE, *Les légendes hagiographiques*, Bruxelles, 1955., 106-109. Legenda, na latinskom i grčkom jeziku, mnogostruko je zastupljena i komentirana u literaturi, a posebno je važna novija kritička objava: F. DOLBEAU, *Le dossier hagiographique d' Irénée, évêque de Sirmium*, u: *Antiquité Tardive* 7 (1999.), 205-214. O natpisu datiranom u 4. st. usp. N. DUVAL, *Sirmium »ville impériale« ou »capitale«?*, u: *Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina* 26 (1979.), 83.

²⁰ Usp. J. D. MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florentiae, 1759, Tom. II, 696 D, 702 A.

²¹ *Isto*, Tom. III, 39 A.

²² *Isto*, 46 C.

²³ *Isto*, na više mjesta.

Međutim njegovo učenje bilo je prisutno i dalje, pa je kao njegov sljedbenik potkraj 4. st. poznat biskup *Bonosus* iz Naissa. Teološka promišljanja biskupa iz Sirmija i susjednih gradova imaju veliko značenje u razvoju teologije u 4. stoljeću. Posebno je istaknuto veliko značenje koje je imao arijanizam, čiji je istaknuti predstavnik bio *Germinius* (351. – 376.), sljedeći sirmijski biskup. O njemu postoje također brojni izvori.²⁴ Germinije se poslije smrti cara Konstancija 361. g. udaljio od arijanstva i približio pravovjernom shvaćanju. I dalje je vjeran arijanstvu ostao Urzacije iz Singiduna, koji je bio jedan od vodećih predstavnika arijanstva i koji je djelovao do 70-ih godina 4. st. Njegov nasljednik u Singidunu, biskup *Secundianus*, osuđen je kao zastupnik arijanstva 381. g. na crkvenom saboru u Akvileji. S tim je crkvenim saborom arijanstvo, koje je bilo vrlo razvijeno na području Druge Panonije i Prve Mezije, izgubilo svoje značenje i počelo nestajati. U samom Sirmiju postao je, poslije Germinija, biskupom *Anemius*, štićenik Ambrozija Milanskog i zastupnik Nicejskoga vjerovanja. U doba Anemija uspostavljena je sirmijska nadbiskupija.²⁵ Time je kasnoantički razvoj crkvene organizacije bio dovršen. Kasnije, zbog oslabljenoga položaja Sirmija u 5. st. i izgradnje novoga Justinijanova grada, Justinijane Prime, u 6. st., dolazi do uspostave nove nadbiskupije za provincije na području današnje Srbije. U 6. st. formirana je nova nadbiskupija u Justinijani Primi.²⁶ Nadbiskupija je osnovana odlukom cara Justinijana, koji je time prekoračio svoje carske ovlasti i umiješao se u isključivo crkvena pitanja. Takav čin može se objasniti carevom željom da omogući prosperitet svomu rodnom kraju. Zadbivši status nadbiskupije, Justinijana Prima, prema Justinijanovoj odredbi, trebala je uživati potpunu crkvenu samostalnost. Iz izvora međutim nisu detaljnije poznate prilike u samome gradu tijekom njegova postojanja u 6. stoljeću. Čini se da ustanova nadbiskupije nije imala onu važnost koju joj je pripisao car Justinijan, odnosno iz izvora se ne može zaključivati o unutrašnjim crkvenim prilikama u nadbiskupiji. Bez obzira na takve manj-

²⁴ O ulozi Germinija i arijanstvu na području Ilirika usp. B. GABRIČEVIĆ, *Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena*, u: *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split, 1987., 288-301. Tematika je odavno prisutna u literaturi, iz koje izdvajamo studiju M. PAVIĆA, *Arijanstvo u Panoniji Srijemskoj*, Đakovo, 1891. O tome koliko je arijanstvo obilježilo teološke rasprave u 4. st. svjedoče posebna poglavlja u općim pregledima crkvene povijesti. Usp. primjerice J. DANIELOU, H. MARROU, *Zgodovina crkve 1. Od začetkov do Gregorja Velikega*, Ljubljana, 1988., 256-268. Od posebnih studija usp. M. R. BARNES, D. H. WILLIAMS (ur.), *Arianism after Arius. Essays on the development of the fourth century Trinitarian conflicts*, Edinburgh, 1993.; L. PERENDY, *A brief history of Arianism*, u: E. TÓTH, T. VIDA, I. TAKÁCS (ur.), *Saint Martin and Pannonia*, Pannonhalma, Szombathely, 2016., 60-67.

²⁵ Usp. R. BRATOŽ, *Razvoj organizacije zgodnjekršćanske crkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. st. stoljeća*, u: *Zgodovinski časopis* 40(1986.), 373.

²⁶ Usp. B. GRANIĆ, *Osnivanje arhiepiskopije u gradu Justinijana Prima 535. godine posle Hrista*, u: *Glasnik Skopskog naučnog društva*, Knjiga I, sv. 1/1925, 113-134.

kave podatke o nadbiskupiji u Justinijani Primi, novi Justinijanov grad je i u svom crkveno-organizacijskom pojavljivanju i s obzirom na važnost materijalnih ostataka crkvene arhitekture, kao i u pogledu zaključivanja o vremenu nestanka kasnoantičke crkvene organizacije na području Srbije, posebno važno središte, što će biti istaknuto i u ovom osvrtu na početke kršćanstva na tlu Srbije. Svakako se *Iustiniana Prima* može smatrati nasljednicom Sirmija, koji već u 5. st. nesumnjivo stagnira. Sirmijski biskupi iz 5. i 6. st. ne javljaju se kao sudionici crkvenih koncila. Oni su spomenuti u papinskim pismima, a anonimni sirmijski biskup u jednom fragmentu povjesničara Priska. Biskup Kornelije spomenut je u 16. pismu pape Inocenta.²⁷ U naslovu jednoga drugoga pisma istoga Pape spominje se biskup Lovro.²⁸ Biskup Sebastijan spominje se potkraj 6. st. u naslovu dvaju pisama pape Grgura Velikoga.²⁹

Od drugih kasnoantičkih biskupa s područja današnje Srbije, osim onih već spomenutih u ovom pregledu, treba istaknuti biskupa Remezijane Niketu. Niketa iz Remezijane bio je jedan od najznačajnijih crkvenih pisaca svoga vremena, a unutar granica Ilirika pripada mu posebno mjesto.³⁰ Njegove brojne rasprave nisu, nažalost, cjelovito sačuvane. U razvoju kršćanskih zajednica pripada mu posebno mjesto i s obzirom na njegov misionarski rad. Iz izvora je poznato da je djelovao kao misionar među Skitima, Tračanima i drugim narodima. Takva djelatnost krajem 4. i početkom 5. st. nije bila uobičajena među crkvenim piscima.³¹

Iz navedenoga pregleda razvoja crkvene organizacije na području današnje Srbije proizlazi slika živoga i angažiranoga djelovanja crkvenih osoba s toga prostora u tadašnjim zbivanjima. Neke crkvene osobe svojim su djelovanjem prelazile lokalne okvire i doprinosile općem razvoju kršćanske misli. U sljedećem osvrtu na najznačajnije kršćanske spomenike s područja današnje Srbije također će, posredovanjem odabranih primjera, biti istaknuti doprinosi općem razvoju ranokršćanskoga i ranobizantskoga stvaralaštva.

3. Arheološki nalazi

U bogatim gradovima od kojih su neki najuže povezani s najvećim carevima kasne antike (*Naissus* s Konstantinom Velikom, *Iustiniana Prima* s Justinijanom), koji su

²⁷ *Innocent., Epist.* XVI, PL 20, novo izdanje Turnhout, 1975., 520 B.

²⁸ *Isto*, XLI.

²⁹ *Gregor., Regist. Epist.*, I, 27; V, 40; CCSL, Vol. CXL, Turnhout, 1982., 35, 318.

³⁰ Usp. D. SREJOVIĆ (ur.), *Roman imperial towns and palaces in Serbia*, Beograd, 1993., 80-81.

³¹ Usp. H. JEDIN (ur.), *Velika povijest Crkve*, II, Zagreb, 1995., 187. O rijetkosti misionarskoga djelovanja među barbarskim narodima, osobito izvan granica Carstva, usp. E. A. THOMPSON, *Christianity and the Northern Barbarians*, u: A. MOMIGLIANO (ur.), *The conflict between Paganism and Christianity in the fourth century*, Oxford, 1963., 56-78.

utjecali na pravce razvoja kršćanske umjetnosti i obilježili cijele epohe, razumljivo je postojanje vrlo kvalitetnih ostvarenja starokršćanske umjetnosti. Arheološka istraživanja otkrila su brojne spomenike među kojima se nalaze gotovo svi tipovi starokršćanskih nalaza. Zastupljene su tako brojne i tipološki raznolike crkvene građevine, groblja s grobišnim memorijama, nadgrobni natpisima i različitim tipovima ukopa među kojima se nalaze i ukopi u zidanim presvođenim grobnicama. Građevine su bile ukrašene freskama i mozaicima, u njima se nalazila kvalitetna arhitektonska plastika i bile su opremljene crkvenim namještajem sa zanimljivim kršćanskim ukrasnim motivima. Uz brojne spomenike u gradovima kao što su *Sirmium*, *Romuliana* i *Naissus*,³² kršćanske građevine postojale su, kako je to inače bilo uobičajeno, i u drugim područjima, i u ruralnim, izvangradskim sredinama. Tako se primjerice u bližoj okolici Justinijane Prime nalazi barem desetak lokaliteta s crkvenom arhitekturom koja se može datirati u 6. st., u doba kada su nastale i crkve u Justinijanovu gradu, koje su svojim oblicima utjecale na izgradnju u okolici.³³

U obilju lokaliteta i raznorodnih nalaza neki su nalazi posebno važni jer govore o pravcima razvoja starokršćanske i počecima bizantske umjetnosti i općim karakteristikama života u kasnoj antici. Na ovom mjestu bit će izdvojeni nalazi starokršćanskoga slikarstva u Naissu, arhitektura i grobovi gradske bazilike u Sirmiju i kompleks sakralne arhitekture u Justinijani Primi.

Naissus je, kao velik i značajan antički grad, imao nekoliko globalja što su se pružala uz ceste koje su vodile iz grada. Već više od 80 godina traju, uz prekide, istraživanja kasnoantičkoga groblja na položaju Jagodin Mala. Grobovi se datiraju kroz cijelo razdoblje kasne antike, a otkriveno ih je i istraženo preko 300. Među različitim tipovima grobova posebno mjesto imaju presvođene grobnice, od kojih su neke bile ukrašene freskama.³⁴ Tipični motivi jesu različiti tipovi križeva, kristogrami, vitice loze, stalbca, ptice. Uz njih, u jednoj grobnici bili su naslikani i ljudski likovi, te je toj grobnici u literaturi poklonjena posebna pozornost.³⁵ Među motivima kojima je oslikana cijela unutrašnjost grobnice nalazi se naime i kompozicija s likovima apostola Petra i Pavla koji stoje sa strana središnjega kristograma. Ta se kompozicija u

³² Pregled nalaza u carskim gradovima (*Sirmium*, *Romuliana* i *Naissus*) usp. u: D. SREJOVIĆ (ur.), *Roman imperial towns and palaces in Serbia*, Beograd, 1993.

³³ Usp. V. POPOVIĆ, V. KONDIĆ, *Caričin Grad*, Beograd, 1977., 147-159.; R. HODDINOTT, *Early Byzantine churches in Macedonia and southern Serbia*, London, 1963., 193-200.

³⁴ Potpunije podatke o groblju i o dosada otkrivenim presvođenim grobnicama s freskama usp. u: S. POPOVIĆ (ur.), *Jagodin Mala, kasnoantička nekropola*, katalog izložbe, Niš, 2013.

³⁵ Temeljnu objavu grobnice dao je L. MIRKOVIĆ, Starohrišćanska grobnica u Nišu, u: *Starinar* 5-6/1954-55, 53-72. U članku je dobro istaknut utjecaj rimskoga fresko-slikarstva s obzirom na prikaz apostola Petra i Pavla i s obzirom na vrlo značajan motiv rajske ograde koja je vrlo istaknuta u niškoj grobnici, a inicijalno se pojavljuje u slikarstvu rimskih katakomba.

grobnici ponavlja na dvama nasuprotnim zidovima, istočnom i zapadnom. Njezina potpuna analogija nalazi se u poznatoj grobnoj komori u panonskom gradu *Sopianae*.³⁶ Poput drugih motiva koji su sačuvani u oslikanim grobnicama Sopianae, likovi apostola Petra i Pavla predstavljaju utjecaj grada Rima na umjetnost u Panoniji. Isto se može zaključiti za pojavu apostola u Naissu, gdje je oslikana grobnica kao i ona u Panoniji, datirana u 2. pol. 4. st. U tako rano doba pojava apostola Petra i Pavla mora se dovesti u vezu s Rimom, gdje je njihovo štovanje bilo najrazvijenije i gdje u ranoj umjetnosti 4. st. to štovanje nalazi svoj izraz, u monumentalnom vidu u velikim konstantinovskim crkvama, a u ostalim oblicima posebno na starokršćanskim sarkofazima, gdje i unutar dominantnih kristoloških ciklusa apostolski prvaci imaju istaknuto mjesto, a pogotovo se njihovo značenje potencira s pojavom kompozicije Krista Vladara u kojoj su likovi Petra i Pavla bitni elementi. Na freskama u Naissu i ikonografske karakteristike apostolskih likova odgovaraju njihovu pojavljivanju u rimskoj umjetnosti, pa je u literaturi opravdano zaključeno o pojavi rimskih utjecaja. Općenito se ranokršćansko slikarstvo promatra u odnosu prema rimskom slikarstvu, koje je bilo najrazvijenije i najbogatije djelima. U nešto kasnijem razdoblju kasne antike dolazi do razvoja bizantskoga slikarstva, kao jednoga izraza rane bizantske umjetnosti koja je značajno prisutna u antičkim provincijama na tlu Srbije. Bizantske utjecaje treba ponajprije vidjeti u ostacima fresaka u bazilikama na različitim lokalitetima, dok opisane freske iz najpoznatije oslikane grobnice u Naissu, kao i iz drugih oslikanih grobnica,³⁷ predstavljaju utjecaj ranije rimske umjetnosti. Kako je *Naissus* grad Konstantina Velikoga, moguće je da su utjecaji vodeće rimske umjetnosti bili prisutni u velikoj mjeri i da su otkriveni i sačuvani spomenici samo djelić nekadašnjega bogatstva.

U Sirmiju, uz crkvenu arhitekturu na starokršćanskim grobljima,³⁸ posebno mjesto zauzimaju ostatci gradske bazilike (*basilica urbana*) koja je bila izgrađena u 1. pol.

³⁶ U literaturi su freske iz Mađarske i Niša često uspoređivane ili navođene kao značajni primjeri ranokršćanskoga slikarstva. Usp. L. MIRKOVIĆ, Starohrišćanska grobnica u Nišu, u: *Starinar* 5-6(1954.-1955.), 53-72.; A. MÓCSY, *Pannonia and Upper Moesia*, London, 1974., 313, 334-335.; B. MIGOTTI, An early Christian fresco from Štrbinci near Đakovo, u: *Hortus Artium Medievalium* 3(1997.), 218.; K. HUDÁK, The iconographical program of the wallpaintings in the Saint Peter and Paul burial chamber of Sopianae (Pécs), u: *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie* 15(2009.), 47-76.

³⁷ O drugim grobnicama usp. S. POPOVIĆ (ur.), *Jagodin Mala, kasnoantička nekropola*, katalog izložbe, Niš, 2013., 36-48. O tzv. grobnici br. 6 usp. A. ORŠIĆ-SLAVETIĆ, Arheološka istraživanja u Nišu i okolini, u: *Starinar* 8-9(1933.-1934.), 304., 307. Presvođene grobnice otkrivene su i na drugim lokalitetima u Srbiji, tako primjerice u Viminaciju, Gradini na planini Jelici...

³⁸ Osvrt na položaje grobišnih crkava Sirmija daju I. POPOVIĆ, S. FERJANČIĆ, A new inscription from Sirmium and the basilica of St. Anastasia, u: *Starinar* 63(2013.), 101-114. Usp. i I. POPOVIĆ, Sirmium in the fourth century: from the town of martyrs to the Christian »caput Illyrici«, u: E. TÓTH, T. VIDA, I. TAKÁCS (ur.), *Saint Martin and Pannonia*, Pannonhalma, Szombathely, 2016., 84-89.

5. st. Pri iskopavanju u središtu Srijemske Mitrovice 1978. g., u blizini mjesta gdje se vjerojatno nalazio rimski forum, otkrivena je trobrodna bazilika s transeptom.³⁹ Transept je bio izvanjski naglašen i u njegovu središtu nalazio se oltar. Oltar je prema tomu bio pomaknut iz prostora apside u prostor transepta, što je moglo biti uvjetovano željom za posebnim naglašavanjem mjesta oltara. Vjerojatno je s tim u vezi i izgradnja samoga transepta koji predstavlja monumentalni arhitektonski okvir oltara. Bazilike s transeptom u ranokršćansko doba osobito su karakteristične na području Istočnoga Ilirika. Za područje današnje Grčke, gdje postoje brojni primjeri crkava s transeptom, izrađena je podjela tih crkava prema načinu izgradnje i raščlambe transepta.⁴⁰ Sirmijska gradska bazilika s transeptom već se po svom obliku može povezati s utjecajima iz Istočnoga Ilirika. Konkretnije o povezanosti između Sirmija i Soluna govore hagiografski izvori o sv. Demetriju. Iz tih izvora proizlaze uske veze između Sirmija i Soluna početkom 5. st., kada je u Solunu bilo sjedište prefekture Istočnoga Ilirika. Vrlo je vjerojatno da je sirmijska bazilika nastala pod utjecajem arhitekture istočniliričkih područja i to prije hunskoga razaranja Sirmija.⁴¹ Osim činjenice što Sirmij nakon toga razaranja stagnira, o dataciji bazilike u prva desetljeća 5. st. govore grobni nalazi u samoj crkvi i oko nje. Ondje je naime pronađeno 28 grobova, većinom od opeke. U nekim slučajevima u grobovima su se nalazili poremećeni ostatci pokojnika, što se može objasniti na različite načine, možda i sekundarnim sahranjivanjem pokojnika s izvangradskih groblja. Ivana Popović, autorica rada o sirmijskom gradskom groblju, izričito navodi ukope odraslih osoba u minijaturnim sarkofazima i grobovima od opeke, što se može objasniti samo naknadnim sahranjivanjem na području gradske bazilike.⁴² Na temelju nalaza u grobovima, koji su tipični za posljednja desetljeća 4. i prvu pol. 5. st., groblje uz sirmijsku gradsku baziliku datira se u prva desetljeća 5. st.⁴³ Ta rana datacija vrijedi i za izgradnju same bazilike, koja prethodi formiranju groblja.

Kako je kod opisane sirmijske situacije riječ o crkvi unutar gradskih zidina, ovdje se susrećemo s vrlo ranim primjerom sahranjivanja *intra muros*. Takvim načinom sahranjivanja napuštaju se antički običaji koji su bili naslijeđeni u ranokršćanskom razdoblju. Među razlozima koji su već u kasnoj antici doveli do sahranjivanja unutar gradskih zidina u literaturi se najčešće navode sljedeći: želja za sahranjivanjem *ad*

³⁹ Usp. V. POPOVIĆ, Die süddanubischen Provinzen in der Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts, u: *Südosteuropa Jahrbuch* 17(1987.), 117-122.

⁴⁰ Usp. G. A. SOTERIOU, Die altchristlichen Basiliken Griechenlands, u: *Atti del IV Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana 1*, Roma, 1940., 355-380.

⁴¹ Usp. V. POPOVIĆ, Die süddanubischen Provinzen in der Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts, 117-122., bilj. 39.

⁴² Usp. I. POPOVIĆ, La nécropole de la basilique urbaine à Sirmium, u: *Starinar* 52(2012.), 113-135.

⁴³ *Isto.*

sanctos (u slučaju kada su se u gradskim crkvama čuvale relikvije mučenika), vanjske okolnosti (postojanje primjerice barbarske opasnosti), sahranjivanje crkvenih odličnika u gradskim crkvama kao oznaka časti, promjene u organizaciji i shvaćanju grada.⁴⁴ U sirmijskom primjeru očito je bio istaknut prvi i(li) drugi razlog. Sam oblik crkve koji je posebno naglašavao položaj oltara upućuje na štovanje mučenika (*Sirmium* je bio u pravom smislu grad mučenika) kao važan razlog za pojavu sahranjivanja unutar i oko jedne gradske bazilike. Neposredna hunska opasnost sigurno je posebno utjecala na promjenu mjesta sahranjivanja, što je istaknuto u citiranom radu o groblju gradske bazilike.

Sahranjivanje u sirmijskoj gradskoj bazilici bilo je potrebno posebno istaknuti jer je riječ o vrlo ranom primjeru sahranjivanja unutar grada, već u 1. pol. 5. stoljeća. U tako rano doba morali su postojati važni razlozi za uvođenje sahranjivanja unutar gradskih zidina. U Sirmiju su to možda mogle biti relikvije sv. Demetrija, pohranjene u gradskoj bazilici, ili potreba zaštite pokojnika od moguće barbarske opasnosti. Svakako, u 1. pol. 5. st. još nisu mogle biti odlučujuće promjene u shvaćanju grada, koje će tijekom 6. st. dovesti i do sahranjivanja unutar gradskih bedema. U novim utvrđenim gradovima 6. st., kao što su Justinijana Prima i Gradina na planini Jelici, dolazi do sahranjivanja uz gradske crkve.⁴⁵ Primjer Justinijane Prime, gdje je unutar gradskih bedema zabilježeno više privilegiranih ukopa u gradskim bazilikama, vrlo je zanimljiv i pokazuje još uvijek suzdržan odnos prema sahranjivanju unutar grada u 6. st. U odnosu na pokopavanje u sirmijskoj gradskoj bazilici ukopi unutar bedema Justinijane Prime (ubicirane na području Caričina Grada) ipak su malobrojni i uvjetovani drukčijim razlozima. Riječ je vjerojatno o ukopima privilegiranih osoba, možda o ukopima biskupa Justinijane Prime. Groblje običnoga stanovništva nalazilo se još uvijek izvan bedema Justinijanova grada. Usporedba sa sirmijskim gradskim grobljem iz prve pol. 5. st. još više naglašava posebnost sirmijskoga sahranjivanja unutar gradskih zidina i upućuje na kompleksnost ranokršćanskih pogrebnih običaja.

Ako bi trebalo izdvojiti grad na području današnje Srbije s posebnom koncentracijom crkvene arhitekture, najbolji primjer predstavljala bi Justinijana Prima, grad koji je sagrađen u 6. st. odlukom cara Justinijana da u blizini svoga rodnoga mjesta podigne veličanstveni grad. Opisi grada kod Prokopija odgovaraju sačuvanim ostatcima na lokalitetu Caričin Grad, pa, premda je u literaturi bila prisutna du-

⁴⁴ Usp. C. SNIVELY, *Intramural Burial in the Cities of the Late Antique Diocese of Macedonia, Rado-vi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*, II, Split, 1998., 492.

⁴⁵ Usp. M. JEREMIĆ, *The Caričin Grad Necropolis*, u: *Starinar* 45-46(1994.-1995.), 181-195.; M. MILINKOVIĆ, P. ŠPEHAR, *Gradina na Jelici. Trideset godina arheoloških istraživanja* (1984-2014), Čačak, 2014.

gotrajna diskusija o lokaciji Justinijanova grada, čini se da je njegova identifikacija s Caričnim Gradom nesumnjiva. Prokopijevu opisu odgovaraju ostatci velikoga broja crkava, nalazi terma, akvadukta i ulica s trijemovima. Plan Justinijane Prime govori da su se u vrijeme izgradnje grada uvelike promijenila shvaćanja izgleda i funkcije grada. Taj grad izgrađen je ponajprije zato da bude crkveno središte, tako da je u njemu ostalo vrlo malo prostora za druge sadržaje. Dok su se u ranije kasnoantičko doba kršćanski sadržaji uklapali u postojeće gradske forme, sada su svi sadržaji podređeni sakralnoj sferi. Tako je sama podjela grada uvjetovana rasporedom sakralnih građevina i čini se da je vrlo mali prostor bio namijenjen za stambene objekte građana, koji su stoga morali biti malobrojni. Vjerojatno je *Iustiniana Prima* funkcionirala isključivo kao crkveni i administrativni centar, te su u gradu obitavali odličnici i vrlo uzak krug ljudi iz najvišega sloja, a obično stanovništvo živjelo je u naseljima oko grada. Da je tomu tako svjedoči velik broj crkava 6. st. koje se nalaze u blizini Justinijane Prime i koje su morale služiti kršćanskim zajednicama u brojnim naseljima oko grada. Tako je bilo u Justinijanovo doba, u vrijeme punoga procvata grada. U drugoj pol. i potkraj 6. st. u gradu dolazi do promjena, do nove izgradnje unutar i pored starih građevina. Ta nova izgradnja stambenih objekata odlikuje se lošijom kvalitetom i može se objasniti ruralizacijom grada i doseljavanjem okolnoga stanovništva.⁴⁶ Za razliku od toga kasnijega horizonta, Justinijana Prima iz vremena punoga procvata svjedoči o shvaćanju grada kao izdvojenoga religijskoga i administrativnoga središta. U osnovi takvoga shvaćanja nalazi se pretpostavka o premještanju težišta života stanovništva iz grada u njegovu okolicu. Većina stanovništva više ne pripada gradu, nego njegovoj ruralnoj okolini. Završna ruralizacija samoga grada razumljiva je posljedica nestajanja gradskoga stanovništva.

Veliko značenje Justinijane Prime u crkvenoj povijesti leži u njezinu posebnom položaju među crkvenim administrativnim središtima. Justinijana Prima imala je status nadbiskupije, njezin nadbiskup bio je višega ranga od metropolitâ koji su se nalazili na čelu crkvene organizacije u pojedinim kasnoantičkim provincijama. Tako je bilo barem u formalnom pogledu, s obzirom na to da o stvarnim prilikama u nadbiskupiji i stupnju ostvarivanja posebnih ovlasti nedostaju izvori. U formalnom pogledu pak nadbiskup Justinijane Prime uživao je isti položaj kao i nadbiskupi Kartage i Ravenne.⁴⁷ Ti su se nadbiskupi nalazili na ljestvici crkvenih časti odmah iza patrijarha i time su njihove crkve bile u uskom krugu najuglednijih crkvenih središta toga vremena. Arheološki ostatci Justinijane Prime odgovaraju takvom posebnom crkvenom statusu.

⁴⁶ Usp. V. POPOVIĆ, V. KONDIĆ, *Caričin Grad*, Beograd, 1977., 168-171.

⁴⁷ Usp. R. A. MARKUS, *Carthage – Prima Justiniana – Ravenna: an aspect of Justinian`s Kirchenpolitik*, u: *Byzantion* 49(1979.), 277-302.

Tipologija crkava Justinijane Prime zahtijevala bi posebnu raspravu. Može se istaknuti raznolikost crkvenih tipova, koji svjedoče o različitim namjenama građevina. Nema ponavljanja istoga oblika, svaka je građevina, barem u nekim elementima, različita od ostalih crkava u gradu. Paralele za pojedine sakralne građevine Justinijane Prime mogu se naći i u bližoj okolini i na širim prostorima tadašnjega svijeta. Pri tome su crkve u bližoj okolini nastale pod utjecajem arhitekture Justinijane Prime. S obzirom na važnost određenih strukturnih elemenata ističemo na ovome mjestu značenje troapsidalnoga svetišta katedrale. Troapsidalna svetišta mnogo su više karakteristika ranosrednjovjekovne nego kasnoantičke arhitekture. Tako su npr. u kasnoantičkoj Dalmaciji troapsidalna crkvena svetišta rijetka, dok se u starohrvatskoj predromaničkoj arhitekturi ona javljaju vrlo često. Smatra se da je jedan od najranijih primjera troapsidalnoga svetišta u Hrvatskoj troapsidalni sistem izgrađen u Eufrazijevoj bazilici u Poreču.⁴⁸ U Justinijani Primi troapsidalno svetište pojavljuje se nekako u isto vrijeme ili nešto ranije, s obzirom na to da katedrala pripada najranijem sakralnom horizontu u gradu koji se datira već u 30-e godine 6. stoljeća. I neke crkve u okolini Justinijane Prime imale su takvo svetište. Troapsidalni sistem pojavio se u kasnoj antici najranije na istoku, u Siriji primjerice već u 5. st. (u to vrijeme datira se znamenito svetište Qal' at Si` man).⁴⁹ U nekim bizantskim crkvama 5. i 6. st. pojavljuje se troapsidalno rješenje svetišta. Primjeri iz Justinijane Prime i okolice toga grada svjedoče o preuzimanju takvoga tipa svetišta pod bizantskim utjecajem i o njegovu širenju prema zapadu.

Crkve iz Justinijane Prime pružaju zanimljivu građu i za pitanja unutarnjega uređenja građevina, osobito za proučavanje mozaika Justinijanova doba. U literaturi su posebno istaknuti podni mozaici iz bazilike s transeptom. Među motivima se nalaze profane figuralne scene (motiv lova), koje pokazuju karakteristike helenističke umjetnosti. U stilskom pogledu vrlo uspješna djela, navedeni mozaici pokazuju prisutnost kvalitetnih umjetnika i otvorenost područja za prihvaćanje utjecaja iz vodećih umjetničkih središta Justinijanova doba.⁵⁰

Dolaskom Slavena nestala je kasnoantička crkvena organizacija na području današnje Srbije. Jedan od napuštenih gradova bila je i Justinijana Prima. Upravo u tom gradu našli su se vrlo zanimljivi arheološki dokazi o zbivanjima s prijelaza iz

⁴⁸ O ulozi troapsidalnoga svetišta Eufrazijane u širenju toga oblika na zapad usp. R. KRAUTHEIMER, *Rome – Profile of a City, 312-1308*, New Jersey, 1980., 105.

⁴⁹ Usp. R. KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Penguin Books, 1986., 145-151.

⁵⁰ Usp. V. POPOVIĆ, V. KONDIĆ, *Caričin Grad*, Beograd, 1977., 109-117. Jednako važna je i bogata kamena skulptura, crkveni namještaj i arhitektonska skulptura poznata s mnogih lokaliteta u Srbiji. U ovom sažetom pregledu izostavljen je osvrt na skulpturu.

6. u 7. stoljeće. Već je domaće, romanizirano stanovništvo, prije doseljavanja Slavena i Avara, započelo s izgradnjom novih objekata unutar grada. Ruralizacija grada može se dakle pripisati domaćem stanovništvu, te su ranija mišljenja o horizontu slavenskih nastambi u Justinijani Primi nedovoljno utemeljena. Ranija mišljenja o propasti grada pod udarom Avara i Slavena svakako ostaju prihvatljiva. Među arheološkim nalazima ima i predmeta koji upućuju na avaro-slavensku prisutnost. Posebno se ističu dvije tzv. slavenske fibule, karakteristične za početak 7. st. i najuže povezane uz prisutnost Slavena.⁵¹ Uz neke druge karakteristične pokazatelje, kao što je rana slavenska keramika, slavenske fibule mogu se smatrati pokazateljima slavenske prisutnosti u 1. pol. 7. st., barem su tako interpretirane u starijoj literaturi.⁵² Danas njihova etnička pripadnost nije više tako jednoznačno određena, te su uz Slavene kao nosioci fibula navedeni i drugi *narodi* i skupine. Ipak, na mnogim lokalitetima nalazi *slavenskih* fibula sa sigurnošću se pripisuju upravo Slavenima, pa je moguće i dalje povezivanje tih arheoloških nalaza uz Slavene. Jedan od lokaliteta na kojem su fibule i dalje vezane uz Slavene jest Caričin Grad (lokalitet na kojem je ubicirana *Iustiniana Prima*).⁵³ Uz sigurne povijesne izvore o propasti značajnih gradova na području današnje Srbije arheološki nalazi na Caričinu Gradu svjedoče o avaro-slavenskoj prisutnosti i napuštanju grada u prvim desetljećima 7. stoljeća. Tada je Justinijana Prima prestala egzistirati kao kasnoantički grad. Slično stanje arheološki je utvrđeno na bezimenom, ali vrlo važnom ranobizantskom gradu na Gradini na Jelici.⁵⁴ Sjevernije gradove (*Sirmium*, *Singidunum*) već su potkraj 6. st. zauzeli Slaveni i Avari. S tim zbivanjima može se zaključiti prikaz kasnoantičke crkvene povijesti na području današnje Srbije.

Zaključna razmišljanja

U izlaganju je povijest kasnoantičkih, ranokršćanskih zajednica na području današnje Srbije predočena na temelju literarnih i arheoloških izvora. I jedni i drugi vrlo su bogati i složeni te upućuju na značajna zbivanja i razvoj ranokršćanske i ranobizantske duhovnosti, crkvene organizacije i umjetničkoga oblikovanja u raz-

⁵¹ Usp. Đ. MANO-ZISI, Iskopavanja na Caričinom Gradu 1953. i 1954. godine, u: *Starinar* 5-6(1954.-1955.), 168-169; Đ. MANO-ZISI, Iskopavanja na Caričinom Gradu 1955. i 1956. godine, u: *Starinar* 7-8(1956.-1957.), 313.

⁵² Usp. J. WERNER, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, *Reinecke-Festschrift*, Mainz, 1950., 150-172. + table.

⁵³ Usp. Lj. F. VAGALINSKI, Zur Frage der ethnischen Herkunft der späten Strahlenfibeln (Finger- oder Bügelfibeln) aus dem Donau – Karpaten Becken (M. 6.-7.Jh.), u: *Zeitschrift für Archäologie* 28(1994.)2, 261-305.

⁵⁴ Usp. M. MILINKOVIĆ, P. ŠPEHAR, *Gradina na Jelici. Trideset godina arheoloških istraživanja (1984-2014)*, Čačak, 2014.

doblju od kraja 3. do početka 7. stoljeća. Pri tome se, u skladu s općom povijesnom situacijom, težište razvoja tijekom vremena pomiče od sjevernijih područja uz Savu i Dunav k južnijoj unutrašnjosti, gdje nastaju nova ranobizantska središta s bogatom arheološkom baštinom. Svojevrsnu razdjelnicu u kasnoantičkoj povijesti predstavlja hunsko pustošenje područja sredinom 5. stoljeća. Sirmij, koji je u 4. st. bio glavni grad prefektore Ilirik, grad čiju ranu kršćansku zajednicu opširno oslikavaju brojni literarni izvori i epigrafički spomenici, nakon hunskih napada gubi nekadašnju veličinu. Ipak, i Sirmij i drugi važni gradovi egzistiraju u drugoj pol. 5. st. i kasnije, sve do drugoga, presudnoga barbarskoga napada i naseljavanja Slavena krajem 6. i početkom 7. stoljeća. Novo avaro-slavensko razdoblje predstavlja kraj antike na cijelom području današnje Srbije. Prije toga, u 6. st., vidljiv je procvat i novi razvoj gradova i arhitekture. Kako je car Justinijan potjecao iz tih krajeva, preporod Istočnoga Rimskoga Carstva nalazi izraz u izgradnji novih gradova i velebnih građevina te u novoj crkvenoj organizaciji o kojoj govore izvori. *Iustiniana Prima*, novo nadbiskupijsko sjedište u 6. st. i istovremeno potpuno novi raskošni utvrđeni grad, svjedoči o novom prosperitetu Justinijanova doba. Općenito je ranobizantska spomenička baština iz 6. st. vrlo bogata i vrijedna na mnogim lokalitetima u današnjoj Srbiji. Osobito se ističu brojne crkvene građevine u gradovima i ruralnim područjima.

Razvoj kršćanstva na tlu današnje Srbije tijekom kasne antike mogao bi se usporediti sa situacijom na području rimske provincije Dalmacije. Jednako kao u Sirmiju, u Saloni su tijekom razdoblja progona stradali brojni mučenici o kojima su sačuvani literarni i epigrafički izvori.⁵⁵ Kao što je u rimskim provincijama na tlu današnje Srbije težište zbivanja bilo u Sirmiju, tako je u Dalmaciji Salona predstavljala najznačajnije središte, s kojim se nisu mogli mjeriti drugi gradovi, barem kada je riječ o najranijem razdoblju razvoja kršćanskih zajednica do kraja 4. stoljeća. Sirmij i Salona približno u isto vrijeme, krajem 4. st., dobivaju položaj nadbiskupija. Nešto kasnije, u 5. st., razvoj dvaju gradova poprima različit karakter. Dok Sirmij od sredine 5. st. počinje stagnirati, Salona se nesmetano dalje razvija i ostaje najznačajnije i svjetovno i crkveno središte u Dalmaciji sve do kraja antike. Sirmij je pak, kako je predočeno u radu, u 6. st. ostao u sjeni novoga crkvenoga i administrativnoga središta, grada *Iustiniana Prima*, koji se nalazio na mjestu današnjega Caričina Grada. Zanimljivo je spomenuti i sličnost sudbine Sirmija s Akvilejom, trećim najznačajnijim ranokršćanskim središtem na širem području. Akvileja je, kao i Sirmij, stradala za vrijeme hunskih prodora u 5. st. i do kraja kasne antike nije dostigla nekadašnju

⁵⁵ Od brojne literature usp. E. MARIN, *Starokršćanska Salona*, Zagreb, 1988.; E. DYGGVE, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split, 1996.

veličinu.⁵⁶ Povijest akvilejskih mučenika jednako je kompleksna i posvjedočena literarnim i arheološkim izvorima, kao i povijest mučenika u Sirmiju i Saloni. Imajući u vidu samo te paralele, jasno je da ranokršćansko, kao i ranobizantsko, razdoblje na tlu današnje Srbije treba proučavati u širem kontekstu razvoja kršćanstva u kasnoj antici. S druge strane svako područje ima svoje specifičnosti, te se u ovom kratkom osvrtu pokušalo izložiti najvažnije pojave vezane uz kasnoantičku povijest kršćanskih zajednica na području današnje Srbije.

⁵⁶ Usp. primjerice, C. JÄGGI, Aspekte der städtebaulichen Entwicklung Aquileias in frühchristlicher Zeit, u: *Jahrbuch für Antike und Christentum* 33(1990.), 158-196.

CHRISTIANITY ON THE TERRITORY OF SERBIA FROM THE FIRST BEGINNINGS UNTIL THE ARRIVAL OF SLAVS

Mirja JARAK*

Summary: *The paper presents general data on the early Christian period on the territory of today's Serbia, from the period of tetrarchy to the end of late antiquity. At the time on the territory of Serbia there were several late antique Roman provinces with wealthy cities that were the centers of Christian life. In the 3rd and 4th century, the most important city was Sirmium, the center of the prefecture of Illyricum, and from the end of the 4th century, the center of the archdiocese. The presentation is based on historical literary sources and archaeological materials. Some particularly interesting aspects of the development of Christianity in the study area were picked from the abundance of data. Some events, like the of persecution of Christians in the beginning of the 4th century, theological debates in the later part of the 4th century, the establishment of the archdiocese in the city of Justiniana Prima in the 6th century, had great significance within the entire area of the Roman Empire, and are especially highlighted in the paper. Some elements of archaeological heritage (painted tombs, the burying in churches) are also highlighted and are viewed in the wider context of early Christian archeology.*

Keywords: *early Christianity, late antiquity, Byzantium, Serbia, historical sources, archaeological finds.*

* Assoc. Prof. Mirja Jarak, Ph. D., University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences, Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb, mjarak@ffzg.hr